

2. Кухарук А. Война империй // Родина. – 1995. – № 3-4. – С. 32
3. Павловский И. Вказана праця. – С. 1.
4. Там само. – С. 8.
5. Там само. – С. 10.
6. Державний архів Чернігівської області, ф. 807, оп. 1, спр. 857, арк. 28.
7. Павловский И. Вказана праця. – С. 9.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 341, оп. 1, спр. 880, арк. 4.
9. ВДАЧОН, ф. 341, оп. 1, спр. 880, арк. 15 зв.
10. Там само, арк. 18.
11. Там само, арк. 17.
12. Там само, арк. 11.
13. Там само, арк. 12.
14. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 747, арк. 1.
15. Там само, арк. 1 зв.
16. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 819, арк. 8.
17. Там само, арк. 9.
18. Там само, арк. 11.
19. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 843, арк. 7.
20. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 735, арк. 4.
21. Чернігівські губернські відомості. – 1856. – 16 січня. – С. 1.

Олександр СИДОРОВИЧ
(Ніжин)

Із історії споживчої кооперації в Ніжинському повіті на початку ХХ ст.

Проблеми розвитку сучасної економіки України стали предметом дослідження багатьох науковців. І багато з них убачають перспективу економічного прогресу нашої країни в розвитку кооперативних форм господарювання. Приклади для наслідування та необхідний досвід шукають у минулому: частіше за все у дореволюційній кооперації, оскільки за радянського часу кооперативна мережа була фактично одержавлена і не відповідала повною мірою кооперативним принципам і засадам. Особливо доречним є, на нашу думку, дослідження економічних процесів у розрізі кооперативного руху на мікрорівні. Завдяки таким міркуванням викликана необхідність дослідження кооперації в межах Ніжинського повіту Чернігівської губернії на початку ХХ ст.

Як окремий комплексний об'єкт дослідження ніжинська кооперація в наукових розробках до цього не фігурувала, але певні факти з діяльності кооперативів Ніжина й повіту зустрічалися у працях, присвячених розвитку кооперації чи її окремих видів стосовно більших історико-географічних регіонів. У даному аспекті слід згадати кандидатські дисертації В.М. Власенка, О.С. Сидоровича, а також монографію В.М. Половця [4; 16;19].

Споживчі товариства з'являються на Ніжинщині в перші роки ХХ ст. Подібна тенденція є характерною для всієї Чернігівщини, де більш-менш сприятливі умови для розвитку споживчої кооперації з'явилися після 1897 р., коли було запроваджено т.зв.

зразковий статут. Завдяки цьому документу дещо спростилася надто забюрократизована процедура відкриття споживчого товариства. Проте, це був лише суб'єктивний чинник. Справжні передумови полягали в економічній площині. До кінця XIX ст. товарно-грошові відносини на селі майже повністю витісняють натуральний обмін. Пожвавлюється економічна ситуація. В 70-х – 90-х роках XIX ст. активно будуються залізниці. Упродовж 1892-1901 років було збудовано в 2,5 рази більше залізничних колій, аніж за попереднє десятиріччя і майже в стільки ж разів більше, ніж за наступне [11, с. 52]. Наприклад, на Чернігівщині в цей період були збудовані залізничні лінії: Київ-Конотоп (1868), Терехівка-Бахмач (1873), Бахмач-Дмитрівка (1874), Красний Ріг-Злинка (1887), Конотоп-Пирогівка (1893), Чернігів-Ічня (1895), Заруцький-Середня Буда (1895) [26, с. 598]. Іншою причиною появи споживчих товариств було зростання цін на товари широкого вжитку в останні роки XIX ст. Крамарі, які захопили торгівлю в тому чи іншому селі підвищують ціни в деяких випадках майже вдвічі, порівняно з міськими. Цьому сприяють віддаленість і замкненість більшості сіл через недосконалість транспортної системи, що викликало труднощі у зв'язку з містом як торговим центром. Новозбудованих залізниць усе-одно не вистачало. Крамарі не тільки завищували ціни в сільських крамницях, але в багатьох випадках економічно поневолювали селян. Для цього торгівці використовували систему товарного кредиту. В деяких випадках крамарі брали із селян векселі на певну суму, і якщо селянин почне купувати в іншого крамаря чи деінде, то перший, не дивлячись на повну або часткову сплату боргу, подавав позов на всю суму векселя [14, с. 147]. Зростанню цін сприяв також голод, дві хвилі якого прокотилися Російською імперією в 1891 і 1897 роках [2, с. 53], а також економічна криза, яка виразилася у спаді промислового виробництва і яка почалася восени 1899 р. та сягнула свого апогею в 1901-1902 роках [6, с. 61]. Ціни на жито в 1891 р. піднялися на 60,5 %, в 1892 – на 48,5 % [15, с. 9]. У відсотках до середнього рівня цін 1890-1899 років на найважливіші ринкові вироби вони зросли в 1905 р. на 16,4 % [1, с. 73]. А.В. Меркулов вважав, що причиною пожвавлення споживчої кооперації була хвиля суспільного підйому 1890-х років, а голод слугував лише зовнішнім поштовхом до пробудження суспільної енергії, бо інтелігенція не могла спокійно спостерігати за картинами народних бідувань, усвідомлюючи, що народ потребує допомоги, в т.ч. і через створення кооперативів [10, с. 50]. Тим не менше, дорожнеча була додатковим стимулом до створення споживчого кооперативу. І там, де споживча крамниця з'являлася, ціни у крамарів знижувалися. Так, у Новгород-Сіверському після відкриття в 1894 р. споживчого товариства знизилася ціни на ряд товарів широкого вжитку в середньому на 24 % [підраховано за: 13, с. 201].

Перше споживче товариство на Ніжинщині, за даними В. Сап'юлка, розпочало діяльність 23 травня 1899 р. в с. Галиця на основі згаданого “зразкового статуту”. Наступного року споживче товариство з'явилося, власне, в Ніжині. До 1910 р. в Ніжинському повіті нараховувалося вже 8 споживчих кооперативів. Окрім згаданих Галицького і Ніжинського товариств існували Вересоцьке (1900), Володьководівське (1905), Дроздовське (1904), товариство при Носковсько-Козарському цукровому заводі (1904), Смолянське (1909) та Стодольське (1907) [18]. Загалом, це були звичайні

сільські споживчі товариства з невеликим пайовим капіталом, які прагнули зменшити споживчі видатки своїх членів. Так, у Галицькому споживчому товаристві пайовий капітал станом на 1910 р. складав всього 1551 руб. Щоправда, в Ніжинському, яке серед усіх названих товариств було єдиним міським і мало більшу кількість членів-пайовиків, цей капітал становив 5310 руб. Окремо варто згадати про споживче товариство при Носковсько-Козарському цукровому заводі. Його слід віднести, швидше за все, до “залежних” кооперативів, що з’являються в Російській імперії в 90-х роках XIX ст. Це кооперативи, які створюються за ініціативою та під опікою підприємців, керівників і власників заводів, фабрик. Однією з причин виникнення таких робітничих кооперативів була офіційна заборона фабричної інспекції (1881) організувати т.зв. заводські крамниці, де робітники за рахунок майбутньої зарплати купували в кредит продукти часто низької якості і за завищеними цінами. Відтак, виникають псевдоспоживчі товариства робітників фабрик, заводів і залізниць за ініціативи адміністрації цих підприємств. Дуже часто керівники підприємств були членами правління і великими пайовиками таких товариств і завдяки цьому отримували значні дивіденди від власних внесків, адже відсотки з прибутку тут розподілялися майже виключно за пайовими внесками. Стосовно самих фабрик і заводів, то влаштування споживчих товариств було дійсно необхідне для забезпечення працівників, які проводили на підприємстві значну частину часу, продовольчими товарами, особливо після заборони заводських крамниць. Керівництво ж підприємств, утримуючи частину зарплатні робітників, на яку вони купували в кредит товари в споживчій крамниці, мали можливість, не повертаючи відразу в споживче товариство ці утримані гроші, пускати їх в обіг у власних інтересах. Як писав С.Н. Прокопович, споживче товариство за таких умов стає однією із фабричних установ – відділом контори, яка віддає заробітну плату не грошима, а продуктами [17, с. 331]. Звичайно ж, адміністрація підприємств, від якої такі товариства повністю залежали і від яких вони мали прибуток, надавала цим кооперативам певну допомогу у вигляді безкоштовних приміщень для торгівлі, пільгових кредитів тощо. Таким чином, ці товариства не відчували браку обігових коштів і, зважаючи на їхній характер, розвивалися стабільно, маючи великі прибутки.

У зазначений період споживчі товариства Ніжинського повіту викликають зацікавлення в поліцейських установах. Так, начальник чернігівського губернського жандармського управління відправляє до ніжинського поліцмейстера офіційне відношення з проханням надати відомості про діяльність споживчих товариств повіту, а також – установити за ними негласний нагляд [25, ф. 1439, оп. 1, спр. 1065, арк. 77]. Таке відношення влади до кооперації було викликане звичними підозрами російського уряду в можливих “революційних ухилах” будь-якої самоврядної чи громадської організації.

Загалом, діяльність споживчих товариств на Ніжинщині до 1914 р. не відзначилася чимось примітним як у якісних, так і в кількісних показниках. Проте, з початком Першої світової війни в розвитку споживчої кооперації регіону відбулися кардинальні зміни. Від початку війни вся Російська імперія – Лівобережна Україна в тому числі – відчула на собі економічні негаразди, пов’язані з воєнним часом. У першу чергу – це відсутність у період жнив (війна ж бо почалася в липні) багатьох робочих рук через

мобілізацію молодих чоловіків. По-друге, населення зіткнулося з дефіцитом, часто – і відсутністю багатьох товарів масового споживання. Причиною тому був не тільки панічний попит на більшість товарів (люди почали скуповувати найнеобхідніше, піддавшись панічним настроям), але й через перебої в залізничних перевезеннях. У цих екстремальних умовах споживчі кооперативи були в кращому становищі за інші форми кооперативного руху (кредитну і виробничу кооперацію). Справа в тому, що в даний час спостерігалася велика купівельна активність населення; товари на полицях споживчих крамниць не залежувалися.

Сприяло цьому, крім психологічного фактору (панічні настрої), ще й наявність на руках у населення значної грошової маси. Причин появи готівки в населення на початку Першої світової війни було декілька. По-перше, дуже багато людей, які були членами кредитних кооперативів, запанікувавши, одразу кинулися брати позички в цих установах. Цим вони унеможливили роботу кредитних кооперативів, поставивши їх під загрозу фінансового краху. На допомогу прийшов Державний банк, який розпочав видачу короткострокових позичок для кредитних кооперативів. По-друге, вільні кошти з'явилися в населення через сплату державою високих грошових пайків сім'ям мобілізованих до армії. Більше того, в деяких родинах були призвані до армії декілька чоловіків. І нарешті, третє джерело вільних коштів з'явилося зовсім несподівано. З початком війни держава припинила виробляти горілку, зберігши, водночас, державну монополію на її виробництво. Тож, опосередковано було введено “сухий закон” і з полиць магазинів зникла горілочана продукція. Все це в поєднанні – продовольча скрута і наявність вільних коштів у населення – притягували до споживчої кооперації все більше населення. За влучним виразом дописувачів кооперативної преси, споживчі товариства після початку війни почали рости, як “гриби після дощу”. Так, якщо в 1913 р. в Ніжинському повіті нараховувалося 17 споживчих товариств, то в 1915 р. їх було вже 39, у 1916 р. – 61, а в другій половині 1917 р. – 98 кооперативів [3, ф. 6334, оп. 1, спр. 15, арк. 46.].

Розуміючи затребуваність споживчих товариств у той час, повітові та губернські земства починають допомагати споживчій кооперації. Це була як фінансова, так і інструкторсько-методична допомога. Так, Ніжинське повітове земство створило у своїй структурі посаду інструктора з кооперації [5, ф. 145, оп. 2, спр. 910, арк. 1]. Такі ж посади наприкінці 1915 р. в Чернігівській губернії були створені, крім Ніжинської, при Чернігівській, Остерській, Козелецькій, Городнянській, Сосницькій, Конотопській і Новозибківській повітовій управах [21, с. 5-9].

Характерною особливістю діяльності споживчих кооперативів під час Першої світової війни була їхня тісна співпраця з іншими галузями кооперативного руху, в першу чергу, з кредитною і виробничою кооперацією [20, с. 179]. Справа в тому, що умови воєнного часу вимагали від кооперативів надзвичайної мобільності і наявності значних оборотних коштів для швидкої закупки великих партій товару в умовах дефіциту і конкуренції з боку приватних торговців і оптовиків. За таких умов особливо вигідною була співпраця кредитних і споживчих кооперативних товариств. Переваги такої співпраці обґрунтовували економісти і теоретики кооперації на сторінках преси:

“У цій хвилі споживчого кооперативного будівництва з метою додання сили споживчій кооперації, повинна взяти найбільшу участь і кредитна кооперація, як багатша коштами” [цит. за: 24, с. 340]. В цілому, під час Першої світової війни кредитні товариства стали більш активніше підтримувати споживчі кооперативи як у фінансовому відношенні, так і в плані створення спільних об’єднань. Таке спільне об’єднання було створене і на Ніжинщині – одне з перших на Чернігівщині. У червні 1915 р., було утворене Ніжинське товариство кооперативів, до складу якого увійшли тридцять два сільських кооперативи (кредитні, споживчі, сільськогосподарські). Попередня нарада представників кооперативних установ Ніжинського повіту, на якій обговорювалося питання про створення кооперативного об’єднання відбулася ще 15-16 грудня 1914 р. [12, с. 789.]. Новостворене товариство взяло кредит у Ніжинській земській касі дрібного кредиту, у Володьково-Дівицькому кредитному товаристві та у Вересоцькому товаристві. Посередницька робота товариства почалася з організації збуту цибулі. Її було закуплено 20 пудів: 10 пудів для потреб армії і 10 – для департаменту землеробства [16, с. 57]. Також це товариство займалося поставками земленосних мішків, заготівлею сала – все це на замовлення воєнного інтендантства. Здійснювався також збут столових буряків, жита і гречки. Правління Ніжинського товариства запропонувало вести не тільки закупівлю полотна і пошиття мішків, але й організацію в повіті прядіння і ткання полотна відповідних розмірів і якості [16, с. 58]. Це товариство займалося також посередницькими операціями із закупівлі й збуту вики. Ця культура збувалася в Московську губернію та Сурожському повітовому земству [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 6-7]. Закуповувати товариство намагалося у безпосереднього виробника. Тютюн закуповували на Прилуцькій фабриці, а цукор – Носівському цукровому заводі [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 3]. Також Ніжинським товариством була організована закупка 25 тис. пудів сіна через ряд товариств Ніжинського повіту на замовлення повітової управи і на кошти, взяті в кредит у повітській земській касі дрібного кредиту [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. 100 пудів буряку було закуплено на замовлення військового начальника Чернігівської губернії [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 7].

Не цуралося Ніжинське кооперативне об’єднання і благодійної діяльності. В серпні 1915 р. центральні кооперативні установи звернулися до правління кооперативів на місцях із проханням надати допомогу біженцям, які мали скруту, потребували притулку, а немало з них також мали нагальну потребу в роботі. Вірні високим кооперативним ідеалам гуманізму і взаємодопомоги, місцеві товариства повідомляли до центральних спілок скільки біженців, одиноких, сімейних, сільських або міських можна розмістити в регіоні даного кооперативу, в т.ч. скільки з них кооператив зміг би розмістити безкоштовно, а скільки з доплатою і якою саме; інформували, яку можуть надати роботу тощо. Так, у Ніжині за кошти згаданого товариства були організовані продуктові пункти та пункти закупівлі вівса і сіна для біженців. У січні-лютому 1916 р. на останніх засіданнях Ніжинського товариства вирішувалися питання, пов’язані із закриттям губернською адміністрацією цього товариства. Всю бакалійну торгівлю було вирішено передати Ніжинському повітовому земству за умови тимчасового користування до створення спілкової кооперативної організації в повіті, після виник-

нення якої ця торгівля повинна бути передана саме їй. Пай товариства в Московській спілці споживчих товариств було вирішено передати Ніжинському споживчому товариству [3, ф. 1417, оп. 1, спр. 1, арк. 11-12].

Подібні “змішані” кооперативні спілки в Чернігівській губернії, крім Ніжина, існували також у Кролеві та Чернігові, які – разом із ніжинським – були ліквідовані за розпорядженням губернської адміністрації наприкінці 1915 р. як товариства, організація яких не передбачена законом [9, с. 154]. Свавільні дії влади призвели, навіть, до того, що за поданням депутата Д.Д. Сторлачанова, Державна дума прийняла “спешний запит” до міністра внутрішніх справ і міністра юстиції, щодо переслідування чернігівською адміністрацією кооперативних організацій [7, с. 696]. Чернігівське земське губернське зібрання, в свою чергу, прийняло постанову клопотатися про безпешкодний дозвіл об’єднань кооперативів [23, с. 287].

Таким чином, передова громадськість ясно розуміла позитивне значення кооперації, в т.ч. й споживчої, в умовах воєнного часу. До того ж князь Кекуатов у своїй статті довів повну юридичну безграмотність у діях чернігівської адміністрації під час ліквідації цих трьох товариств [7, с. 696-717]. Потреба в розвитку споживчої кооперації в умовах Першої світової війни була настільки очевидною, що Ніжинське повітове земство 7-13 березня 1917 р. влаштувало курси з рахівництва у споживчих крамницях для представників споживчих товариств повіту [8, с. 8].

Наступний етап розвитку споживчої кооперації на території Ніжинського повіту – як регіону загалом – пов’язаний із революційними подіями в Російській імперії, які надали новий імпульс для розвитку вказаного виду кооперування. Ключовою подією в цьому аспекті було ухвалення 20 березня 1917 р. Тимчасовим урядом кооперативного закону, що надав споживчій кооперації більше можливостей для самостійного розвитку. Основна суть цього закону полягала у змінненні дозвільного порядку заснування споживчих товариств на явочний, що спричинило в другій половині 1917 р. різке зростання їх кількості, в Ніжинському повіті зокрема. Впровадження у життя кооперативного закону та подальші революційні події настільки змінили соціально-економічні умови, що розвиток споживчої кооперації в 1917-1920 роках або в період непу може виступати окремим предметом дослідження, який у межі даної статті не вкладається.

Насамкінець слід зазначити, що розвиток споживчої кооперації в Ніжинському повіті на початку ХХ ст. відбувався у руслі загальноукраїнських показників. Відтак, перспективу подальшого дослідження даної тематики вбачається у хронологічному розширенні предмету вивчення.

-
1. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. Історія споживчої кооперації України: Підручник для студентів кооперативних вузів. – Львів, 1996. – 383 с.
 2. Височанський П.Ф. Начерк розвитку української споживчої кооперації, ч. 1, (дорадянська доба). – Катеринослав, 1925.
 3. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині.
 4. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України (2-га пол. ХІХ ст. – поч. ХХ): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Х., 1998. – 232 с.
 5. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2, спр. 910, арк. 1.

6. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – 340 с.
7. Кекуатов К. князь. Свобода союзов // Кооперативная жизнь. – 1916. – № 15-16. – С. 696-712.
8. Курсы по счетоводству потребительных обществ // Черниговская земская газета. – 1917. – №15. – С.8.
9. М. Закрътие Нежинского товарищества кооперативов // Южный кооператор. – 1916. – № 5. – С. 154.
10. Меркулов А.В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – Харьков, 1919. – 112 с.
11. Меркулова А.С. История потребительской кооперации (Учеб.пособие для кооп.учеб.заведений). – М., 1970. – 87 с.
12. Народа кооперативів Ніжинського повіту // Муравейник-Комашня. – 1914. – № 47. – С. 789.
13. Обзор положения и деятельности Потребительных обществ в России по данным за 1897 г. / Сост. Н.А. Рейтлингер. – СПб., 1898.
14. Озеров И.Х. Общества потребителей. – СПб., 1900. – 327 с.
15. Подольский И.М. Рост кооперативных учреждений в России. – СПб., 1912. – 23 с.
16. Половец В.М. Кооперативний рух на Лівобережній Україні (1861-1917). – Чернігів, 1996. – 204 с.
17. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России: его теория практика. – М., 1913. – 456 с.
18. Сапелкин В. Потребительныя и сельско-хозяйственныя общества Российской империи. – СПб., 1910. – 548 с.
19. Сидорович О.С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 206 с.
20. Сидорович О.С. Споживча кооперація на Лівобережній Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – К., 2004. – Випуск спеціальний. – С. 163-172.
21. Силенко А. З кооперативної практики // Хлібороб. – 1911. – № 14. – С.906-908.
22. Счетоводно-кооперативные курсы // Черниговская земская газета. – 1917. – №5. – С.3.
23. Хототайства о союзах // Муравейник-Комашня. – 1915. – № 9. – С. 287.
24. Хотовицкий М. Потребитель // Муравейник. – 1916. – № 21-22. – С.340.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 1439, оп. 1, од.зб. 1065, арк. 54, 66, 75, 78. – (Список существующих в Остерском уезде кооперативных учреждений).
26. Энциклопедия Брокгауза-Эфрона. – Т. 38 – СПб., 1903. – С. 590-599.

Вул. 1-а Ліцейська (нині – Леніна) в місці перетину з вул. Судейською (сучасна Гребінки). Ліворуч приватна одно- та двоповерхова житлова забудова. Праворуч: на тлі – купецький будинок кінця ХVІІІ ст. (“будинок Чернова”), на передньому плані – паркан садиби поміщика Г. Макарова (зараз тут спортзал школи № 1 та вечірня школа). Фото початку ХХ ст.